

quickly and objectively assess the reserves of forest resources and investigate changes in them: fires, damage assessments, reforestation in fires and deforestation, clarification of estimates of forest damage by diseases and pests, fires, identification of cutting activities for the purpose of further control of their legality, solution of inventory problems, assessment of forest cover of territories, mapping of forest cover of areas and breed structure of forests. This allows to take timely measures for the rational use of forest resources and prevent damage.

Key words: forest fires, remote sensing, monitoring.

УДК 911.5(091):355.47

С.Міхелі, д-р геогр. наук, проф.,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.58-62>

РОЛЬ ВІЙСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ У ЗАРОДЖЕННІ ВЧЕННЯ ПРО ЛАНДШАФТ

Досліджено результати найбільш ґрунтовних розвідок історії зародження вчення про ландшафт російських та українських географів. Критично проаналізовано висновки авторів історичних розвідок щодо хронології та змісту історичних подій, пов'язаних із появою у науковому вжитку терміну «ландшафт», встановлення передумов і рушійних чинників його виникнення. Вказано на справедливість або помилковість висновків щодо ролі окремих вчених у процесі зародження концепції про ландшафт як головного об'єкта географічних досліджень, наведено докази на підтвердження справедливості критичних зауважень. Відмічено, що витоками українського ландшафтознавства є німецька географія XIX ст., а поряд з Німеччиною концепція ландшафту набула потужного розвитку в Росії та Україні (як частини Російської імперії), де термін «ландшафт» почав широко використовуватись не тільки у науці, а і в освіті наприкінці XIX – початку XX століть. Доведено, що точкою відліку слід вважати 1805 р., коли німецький географ Г.Гоммейєр у роботі «Внесок європейських країн у військову географію» вперше використав слово «ландшафт» із німецької розмовної мови як науковий термін для позначення однієї із одиниць природничого поділу території для потреб військової географії. Показано, що передумовами і рушійними чинниками введення поняття «ландшафт» у науковий вжиток було «державне замовлення» європейських країн на диференціацію території Європи за відмінностями природних умов для організації і ведення бойових дій.

Ключові слова: ландшафт, концепція ландшафту, вчення про ландшафт, різноманіття ландшафтів, витоки науки, чинники зародження науки, військова наука, військова географія.

Постановка проблеми. Обставини і чинники зародження будь-якої з наукових галузей є об'єктом пильної уваги з боку вчених, що досліджують питання зародження, становлення і розвитку своєї науки, та викладачів закладів вищої освіти, що читають відповідні навчальні дисципліни. Викладачі не завжди задумуються над достовірністю відомостей про зародження науки, покладаючись на авторитет авторів ретроспективних розвідок. Між тим історичні факти, подані у монографічних або періодичних виданнях, можуть бути помилковими, а іноді і викривленими на догоду ідеологічним позиціям і настановам. Тому періодичне повернення до пошуку витоків тої чи іншої наукової галузі завжди буде доцільним та актуальним. Одною з проблем ландшафтознавства як науки і навчальної дисципліни є відсутність єдності у поглядах науковців на історію її зародження, що викликає обґрунтовані сумніви про достовірність існуючих концепцій та обумовлює необхідність подальших досліджень обставин і чинників зародження науки про ландшафти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Перше дослідження історії розвитку вчення про ландшафт в російській і радянській географії виконав російський вчений М.Первухін [15]. Всю історію ландшафтознавства в СРСР він поділив на два періоди – дореволюційний та післяреволюційний. Початком дореволюційного періоду визначив 90-ті роки XIX ст., коли з'явилась робота Г.Танфільєва «Фізико-географічні області Європейської Росії» (1897) і В.Докучаєва «До вчення про зони природи» (1898). ґрунтовні розвідки історії становлення і розвитку ландшафтознавства виконали російські науковці А.Ісаченко, Ф.Мільков, Ю.Саушкін, Н.Сухова, В.Преображенський і В.Макаров, М.Дронін та ін. А.Ісаченко [10] засновниками вчення про ландшафт називає учнів і послідовників В.Докучаєва – А.Краснова,

Г.Морозова, Г.Висоцького, Г.Танфільєва, Л.Берга. Останньому, на його думку, і належить заслуга введення наукового поняття «ландшафт» в географічну науку. Ю.Саушкін [18] називає засновником вчення про ландшафти О.Гумбольдта і звертає увагу на те, що інший відомий німецький географ і геолог Ф.Ріхтгофен запропонував чотири ієрархічні рівні природничого поділу території, одним з яких був обраний ландшафт: Erdteile (частина світу) – Lander (країни) – Landschaften (ландшафти) – Ortlichkeiten (місцевості). Н.Сухова [20] зауважує, що Фердинанд Ріхтгофен (1833–1905) був першим, хто наголосив на можливість вважати земну поверхню природним комплексом і необхідність вивчення її окремих частин як сукупності шести елементів природи: суходолу, води, повітря, рослин, тварин і людини.

Із українських дослідників до вивчення історії розвитку вчення про ландшафт долучились К.Геренчук, О.Маринич, М.Векліч, В.Пашенко, К.Позаченюк, Г.Денисик, Ю.Тютюнник, А.Мельник, С.Кукурудза, М.Гродзинський, С.Міхелі та ін. М.Векліч [2] вказує на той факт, що слово «ландшафт» як науковий термін уживається щонайменше з початку XIX ст. Термін «ландшафтознавство» першими використали німецькі вчені А.Опель в 1884 р. та І.Віммер у 1885 р. Проте як наука вчення про ландшафт зароджується в 10 – 30-х рр. XX ст., завдяки, насамперед, дослідженням З.Пассарге (1908 – 1933) і Л.Берга (1913 – 1947). Саме З.Пассарге М.Векліч називає одним із засновників ландшафтознавства. К.Позаченюк [16] виділяє сім етапів у розвитку наукової географії і перший – становлення наукової географії, датує 1870 – 1913 рр. З цим важко погодитись, оскільки датування початку становлення наукової географії 1870 роком виключає із цього процесу всю німецьку географію XIX ст. на чолі із О.Гумбольдтом (1769 – 1859) і К.Ріттером (1779 – 1859). Але цінним зауваженням авторки є те, що перше

обґрунтування ландшафтно́ї парадигми належить З.Пассарге (1913), а введенням в російськомовну географію наукового поняття «ландшафт» ми зобов'язані Л.Бергу (1913).

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у виявленні витоків вчення про ландшафт, визначенні автора (або авторів) терміну «ландшафт» як родового поняття у понятійно-термінологічній системі ландшафтознавства, встановлення обставин і чинників зародження вчення про ландшафти, розв'язання протиріч у поглядах вітчизняних і зарубіжних вчених на його історію і роль окремих вчених у його становленні.

Виклад основного матеріалу. В.Преображенський датує час зародження російського ландшафтознавства 80-ми рр. XIX ст., коли В.Докучаєв сформував свою концепцію вчення про багатоскладові і багатообразні співвідношення і взаємодії між живою та мертвою природою [17]. Проте у В.Докучаєва немає жодної праці ландшафтознавчого спрямування. Відомо лише п'ять публікацій В.Докучаєва [8, с. 110, 301, 309, 370, 452], де зустрічається термін «ландшафт». І контекст цих публікацій цілком однозначно вказує на те, що автор лише використовує цей термін (на той час вже загальноживаний у німецькій і російській науковій мові) наряду з іншими, не намагаючись розробляти нову концепцію або теорію на його підґрунті. М.Солнцев, у зв'язку з цим, відмічав: «Докучаєв лише остаточно підготував ґрунт для цієї галузі географії, але ще її не створив. Для цього треба було зробити один останній крок – вказати на необхідність вивчати взаємовідношення між «живою» і «мертвою» природою не взагалі, а відносно до конкретних природних територіальних комплексів, оскільки у кожному з них вони складаються по-своєму» [19, с. 2]. Не вважає В.Докучаєва родоначальником ландшафтознавства і найбільш авторитетний дослідник розвитку географічних ідей – А.Ісаченко. Він звертає увагу на те, що В.Докучаєв у ряді своїх робіт говорив про місцеві сполучення природних умов, наводив їх приклади і навіть називав ландшафтами. Але свої думки про ландшафти ніде не узагальнив і не сформулював їх визначення [10]. Засновниками вчення про ландшафт він називає учнів і послідовників В.Докучаєва – А.Краснова, Г.Морозова, Г.Висоцького, Г.Танфільєва, Л.Берга. За словами Ф.Мількова, професор Харківського університету А.Краснов, почав розробку концепції географічного комплексу за декілька років до появи перших робіт В.Докучаєва про природно-історичні зони [14].

А.Ісаченко [9] називає часом зародження ландшафтознавства 1913 рік, а його засновником Л.Берга, який у 1913 р. опублікував статтю «Досвід поділу Сибіру і Туркестану на ландшафтні і морфологічні області» [1], де вперше для російської географічної науки ландшафт був названий основним об'єктом дослідження. Між тим відомі публікації, що вийшли друком раніше 1913 р., в яких ландшафт виступає у якості саме головного об'єкта дослідження, і які доводять, що термін «ландшафт» був загальноживаним у російській науковій і навчальній літературі вже на початку 1900-х років.

У 1895 році професор Харківського університету, ботанік і географ А.Краснов, у підручнику «Основы земледоведства» головним об'єктом вивчення фізичної географії називає не окремі предмети і явища, а їх географічні сполучення або комплекси. Таким чином, А.Краснов, як відмітив Ф.Мільков [13, с. 87], за декілька років до появи перших робіт В.Докучаєва про природно-

історичні зони почав розробку концепції географічного комплексу. У 1897 році, в другому виданні підручника «Основ земледоведства» А.Краснов дав визначення поняття «ландшафт» і назвав головні завдання з вивчення ландшафтів [20].

У 1905 році російський письменник і педагог О.Нечаєв у книзі «Картины Батьківщини» для школярів старших класів, що мала підзаголовок «Типові ландшафти Росії», визначає єдиним завданням географії «вивчення нашої планети з точки зору пануючих на ній ландшафтів» а історію Землі називає ключем «до розуміння ландшафтів не тільки гірських країн, але і великих рівнин» [20, с. 88].

У 1910 році, в підручнику «Короткий курс географії Росії» [12], проф. Е.Лесгафт виділяє окремий параграф «Поверхневі відклади і ландшафти» і описує «ландшафт валунних відкладів», «ландшафт в області поширення лесів», «моренний ландшафт» тощо. Якщо прийняти до уваги, що назване джерело є його шостим виданням, а третє видання відбулося у 1907 р., термін «ландшафт» з'явився у російській, а отже і українській географічній навчальній літературі раніше 1907 р.

У тому же 1910 році, в петербурзькому журналі «Ґрунтознавство», була надрукована стаття академіка Академії наук України П.Тутковського «Зональність ландшафтів і ґрунтів у Волинській губернії», де головним об'єктом дослідження були обрані типи ландшафтів, а предметом – їх властивості як природних комплексів. Пояснення П.Тутковського щодо поділу Волинської губернії на ландшафтні зони не залишають сумнівів у тому, що він спирався на уявлення про ландшафт як географічний комплекс, який складається з окремих природних компонентів («елементів у автора»), що знаходяться у тісному зв'язку з взаємної залежності: «Через посередництво рельєфу, гідрографії і ґрунтів поверхневі (післятретинні) відклади справляють безсумнівний і суттєвий вплив на флору і фауну країни, тобто на всі елементи ландшафту, а через посередництво усіх елементів ландшафту – на культуру та економічну діяльність людини ...» [21, с. 236]. У статті була розміщена і перша для території Росії ландшафтна карта – «Карта ландшафтів Волинської губернії», складена автором.

М.Гродзинський вважає, що пріоритет у формулюванні наукової ідеї ландшафту належить славетному німецькому географу О.Гумбольдту, а Л.Берг, який був «під сильним впливом німецької географії» і «імплантував на російську землю термін «ландшафт», був одним із засновників російського ландшафтознавства [4]. Разом із О.Гумбольдтом, відмічає М.Гродзинський, німецьку гілку ландшафтознавства сформували видатні німецькі географи Ф.Ріхтгофен, А.Геттнер, О.Шлютер, З.Пассарге та ін. Поряд з Німеччиною потужного розвитку ландшафтознавство набуло в Росії, де ідеї щодо взаємозв'язків різних компонентів природи було оформлено у цілісну наукову концепцію В. В. Докучаєвим, його численними учнями і послідовниками. Вони широко користувались терміном ландшафт, проте заслуга його вкорінення в російську науку належить Л.Бергу.

Засновником вчення про ландшафт називає О.Гумбольдта і Ю.Саушкін: «Він задумав створити вчення, матеріалом для якого би слугував «опис життя організмів (тварин і рослин) в умовах ландшафтних і місцевих взаємозв'язків із різними формами земної поверхні, кожна з яких є лише незначною частиною

всього життя нашої планети» [18, с. 77]. Але вважати ці положення вченням про ландшафт не можна. Головна заслуга О.Гумбольдта полягає у створенні комплексної фізичної географії, обґрунтуванні її як особливої науки. Він вказував на необхідність цілісного сприйняття природи і вважав головним завданням географа вивчення причинних зв'язків між окремими природними явищами. Проте ні концепція причинних зв'язків між окремими природними явищами, ні комплексна фізична географія як наука не є вченням про ландшафт, і в однаковій мірі дотична до усіх галузей, які її створюють: метеорології та кліматології, геоморфології, гідрології тощо. О.Гумбольдт, як показує аналіз його публікацій [5, 6, 7], на які посилаються дослідники, ніколи не займався розробкою ні концепції вчення про ландшафт, ні поняття «ландшафт». Його заслуга полягає у популяризації терміну «ландшафт», який він використовував у своїх працях. Завдяки величезному авторитету О.Гумбольдта, терміном почали активно користуватись й інші німецькі, а потім і зарубіжні вчені.

К.Ріттер (1779–1859), німецький географ, професор Берлінського університету визначав ландшафт як сукупність місцевостей, що утворюють єдине гармонічне ціле і розміщуються у просторі так, «що їх легко можна оглянути одним поглядом» [20, с. 85].

З.Пассарге (1867–1958), німецький географ, професор Гамбурзького університету, ще у 1908 р. в роботі «Природні ландшафти Африки» («Die natürlichen Landschaften Africas») [24] писав, що головним завданням географа при характеристиці значних територій є вивчення природних ландшафтів та виявлення взаємозв'язків між ними. Він також акцентує увагу на тому, якім із різних елементів, з яких складаються природні ландшафти, слід приділяти особливу увагу, і називає такими геологічну будову, орографію, річкові системи і клімат. Згодом він присвятив ландшафтній географії спеціальну теоретичну працю – «Фізична географія і порівняльна ландшафтна географія» («Physiogeographie und vergleichende Landschaftsgeographie») (1913), де дав визначення ландшафту. М.Веклич [2] називає його одним із засновників ландшафтознавства.

Професор Харківського університету О.Івановський (1866–1934) у методичному посібнику «Про викладання географії» (1915) згадує праці трьох німецьких авторів, що є дотичними до ландшафтознавчої тематики: Р.Фрицше, Г.Хайнце та А.Беккера. У розділі «Країнознавство» він виділяє підрозділ «Вивчення держав або ландшафтів», де вказує на те, що «поділу на держави і останніх на області не вистачає єдності природи; вони можуть складатися із абсолютно різних частин країни і різних ландшафтів ... Цю єдність дає нам лише географічний індивідуум (назва, що дана Ріттером). Географічні ж індивідууми – це природні ландшафти, на які поділяється земля поверхня» [9, с. 50-51]. Далі О.Івановський наводить визначення ландшафту, що дав німецький дослідник Р.Фрицше в 1906 р. у своїй книзі «Нові шляхи викладання землезнавства», яке повністю відповідає сучасним уявленням про це поняття: «Ландшафт займає у землезнавстві таке ж місце, як речення у граматиці, і окремі частини ландшафту (поверхня, зрошення, міста тощо) мають всередині його те саме значення, як окремі частини речення всередині останнього. Як вони залежать один від одного, і один без другого не можуть існувати, так не можуть обходитися один без одного і окремі частини ландшафту, які так тісно з'єднані між собою, що, не зважаючи на свою кількість і

різноманітність, утворюють одне ціле, в якому, як зубці колеса, одне чіпляється за інше» [9, с. 51-52].

О.Івановський висвітлює також досвід поділу на ландшафти частин світу для цілей шкільного навчання, зроблений німецьким дослідником Г.Хайнце у книзі «Викладання географії на основі ландшафтних принципів» (1909) [9, с. 52]. Аналіз наведеного поділу показує, що у ньому використані назви фізико-географічних країн (Гренландія, Анди, Басейн Конго та ін.), а не ландшафтів. Проте вартує уваги сам намір використання концепції ландшафту у навчальній діяльності. І нарешті у книзі А.Беккера «Ландшафт і господарство як початок і кінцева точка географічного дослідження» (1912) О.Івановський знаходить визначення ландшафту, що у повній мірі відповідає його сучасному трактуванню. «Природний ландшафт, – пише О.Івановський, – це більшої або меншої величини ділянка земної поверхні, яка уявляється нами як єдине ціле. По формі, будові поверхні, по клімату, зрошенню, культурі країни і т. п. самостійний природний ландшафт має показувати особливий характер, який різко відрізняє його від ділянок, що його оточують. Усі об'єкти ландшафту – члени одного цілого, і їх вид, зміни і умови існування стоять у тісній взаємній залежності» [9, с. 51].

Факт використання терміну «ландшафт» проф. О.Івановським є беззаперечним свідченням того, що концепція ландшафту в її першому наближенні вже була сформована німецькою географією у першому десятиріччі ХХ ст. Підтвердженням цього є й інші факти застосування терміну «ландшафт» у навчальній літературі.

А хто ж автор поняття «ландшафт»? Що явилось поштовхом до його появи і за яких обставин він з'явився? Цілком зрозуміло, що ним не міг бути жодний з російських або українських вчених, оскільки слово «ландшафт» має вочевидь німецьке походження. Навряд чи створюючи нове поняття, хтось з них міг використати іноземне слово у якості наукового терміну. Опосередковане на це вказує і той факт, що воно було незручним для російських та українських дослідників, і вони неодноразово намагались відмовитись від нього і замінити німецьке слово «ландшафт» національними мовними аналогами «аспект» (Л.Берг), «краєвид» (П.Тутковський, В.Бондарчук) тощо. Проте усі спроби були марними, оскільки, на думку Ю.Тютюнника [22], вони не мали того територіально-холістичного потенціалу, який імпліцитно несе у собі слово «ландшафт». Отже, «ландшафт» є родовим поняттям у понятійно-термінологічній системі ландшафтознавства і саме термін «ландшафт» та його деривати є індикаторами приналежності знання до ландшафтознавства і початковою точкою розвитку ландшафтознавства як науки.

Ю.Тютюнник у статті «Про походження і первинне значення слова «ландшафт» шляхом доволі складного, але захоплюючого етимологічного, текстологічного, лексикографічного і герменевтичного аналізу генезису поняття «ландшафт» прийшов до висновку, що вперше композиція із іменника «land» і суфікса «schaft» з'явилась не в епоху розквіту пейзажного живопису (ХVI ст.), як це *a priori* прийнято у географів, а на 700 років раніше, коли слово *lantscap* (*lant* + *scaf*) було використане у Євангелії Татіана. Первинний сенс цього давньоверхньонімецького слова, на думку Ю.Тютюнника, не «живописний», а «територіально-сакральний» і звучить як «єдина священна земля єдиної пастви» [22, с. 119]. А смислова сила даного

поняття, що зумовила його подальшу історичну долю і значення для науки і культури, наголошує автор, полягає у тому, що воно «імпліцитно несло у собі категоріальність територіальної відповідності» і «холістичний потенціал», що був притаманний йому одвічно. Ю.Тютюнник підкреслив і ту важливу обставину, що «весь той сенс, який ми вкладаємо в слово *пейзаж*, адекватно ... передається словом *ландшафт*. Але далеко не весь зміст *ландшафту* можна виразити словом *пейзаж*» [22, с. 121]. Саме це і відрізняє наукове поняття «ландшафт» від загальноживаного в буденній мові слова «ландшафт»: у географічній науці поняття про ландшафт не зводиться до пейзажу, тобто картини природи, і використовується для відзначення цілісності та неповторності окремих ділянок території.

Н.Сухова [20], М.Веклич [2] і Ф.Мільков [14] вказують на той факт, що відомий німецький географ Карл Троль (1899–1975) у статті «Географічний ландшафт та його дослідження» (Die geographische Landschaft und ihre Erforschung) [25] стверджує, що першим цей термін застосував німецький вчений Генріх Готліб Гоммейер, який у 1805 р. у роботі «Внесок європейських країн у військову географію» (Beiträge zur Militair-Geographie der europäischen Staaten) запропонував чотири одиниці природничого поділу території (Ort – Gegend – Landschaft – Land) і використав для позначення однієї з них слово із німецької розмовної мови «die Landschaft». Дослівний переклад цього слова має два значення: 1) краєвид, пейзаж, вид і 2) країна, край, місцевість. Із цього слідує, що Г.Гоммейер використав слово «ландшафт» не у першому із двох його значень – як пейзаж або картину природи, а у другому, тобто як певну ділянку території, оскільки поняття «Ort» (місце), «Gegend» (місцевість) і «Land» (країна) передають уявлення про природні територіальні одиниці різної розмірності. Отже, саме Г.Гоммейер ввів слово «ландшафт» у науковий вжиток як науковий термін для відзначення цілісності та неповторності окремих ділянок території, які за площею і складністю будови є більшими за місцевості, але меншими за країни. Це у точності відповідає сучасному уявленню про ієрархію одиниць ландшафтного поділу території: поняттю «місце» відповідає поняття «ландшафтна фація», поняття «місцевість» – поняттю «ландшафтна місцевість», поняття «країна» – поняттю «фізико-географічна або ландшафтна країна». Г.Гоммейер надав і перше визначення поняття «ландшафт» як території, яку можна охопити одним поглядом з якої-небудь високої точки. Високі точки місцевості, що домінують над навколишньою місцевістю, у військовій науці називають командними висотами, і розглядаються як найбільш сприятливі для спостереження за противником та вивчаються і оцінюються стосовно конкретних дій військового підрозділу з метою організації системи вогню і спостереження під час бойових дій [3]. Але військових цікавлять не тільки командні висоти, а й інші характеристики тактичних властивостей місцевості: умови прохідності (дороги, мости і переправи, рельєф, ґрунти, рослинне покриття; наявність і характер перешкод і природних перешкод – рік, річкових, боліт і т. п.); умови маскування (рельєф, рослинне покриття, особливо ліси, населені пункти тощо); захисні властивості (рельєф, ліси, тунелі та інші підземні споруди, міцні будівлі); умови орієнтування (окремі місцеві предмети і характерні елементи рельєфу); умови спостереження і ведення вогню (рельєф,

рослинне покриття, ґрунти, у населених пунктах – найбільш високі і міцні будинки з підвальними приміщеннями, особливо розташовані на перехрестях вулиць, майданах; наявність і характер природних рубежів і домінуючих над навколишньою місцевістю ділянок – командних висот). Із цього переліку слідує, що військових цікавлять не окремі топографічні елементи, а вся сукупність природних (рельєф, води, рослинність, ґрунти) та антропогенних (населені пункти, шляхи сполучення) елементів, яка формує будь-яку місцевість.

Заслуга Г.Гоммейєра полягає у тому, що він звернув увагу на необхідність розрізняти місцевості різних територій за природними властивостями, що передбачає необхідність змінювати тактику ведення бою і застосування бойової техніки в залежності від зміни характеру місцевості. У роботі «Внесок європейських країн у військову географію» [23], що являє собою багатосторінкову книжку, написану готичним німецьким шрифтом, Г.Гоммейєр описує усю різноманітність ландшафтів Європи: *високогірний* ландшафт Токкенбурга (регіон у Швейцарії), *низовинний* ландшафт Марке (регіон в Італії), *височинний* ландшафт Узнача (регіон у Швейцарії), *плоскогірний* ландшафт Шварценбурга (регіон Швейцарії), *середньогірний* ландшафт Заанена (село в швейцарському кантоні Берн), *низькогірний* ландшафт Орбе (населений пункт у Франції) та ін. Що відрізняє ці ландшафти? Їх відрізняє характер рельєфу, який накладає відбиток на всю сукупність природних умов і природних ресурсів території. Існує дві головні планетарні закономірності формування природних умов і природних ресурсів – зміна тепла і вологи від екватора до полюсів на рівнинах (закон географічної зональності) і зміна тепла і вологи зі зміною висоти в горах (закон висотної поясності). На момент написання Г.Гоммейєром своєї роботи обидві дві закономірності ще не були сформульовані (це пізніше зробили О.Гумбольдт і В.Докучаєв). Проте, очевидно, вже були а *priori* відомі європейським географам. Нескладний аналіз відмінностей територіальної приуроченості ландшафтів Г.Гоммейєра показує, що ландшафт Токкенбурга – *високогірний*, ландшафт Марке – *низовинний*, ландшафт Узнача – *височинний*, ландшафт Шварценбурга – *плоскогірний*, ландшафт Заанена – *середньогірний*, ландшафт Орбе – *низькогірний*. Отже, вже на початку XIX ст. географи знали, що рівнини і гори мають різний клімат і, як слідує, відрізняються за характером зволоження і ґрунтово-рослинного покриву, який. У сучасній фізичній географії ці поняття відповідають категоріям класи (гірський і рівнинний) і підкласи (низовинний, височинний, плоскогірний, низькогірний, середньогірний, високогірний) ландшафтів за типологічною класифікацією ландшафтів, що відрізняються умовами формування і, відповідно, природними властивостями ландшафтів, які впливають на організацію і ведення бойових дій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Беззаперечним є факт, що витокami вчення про ландшафт є німецька географія XIX століття. Подальший розвиток воно отримало в українській, а потім і російській географії, які розвивались паралельно у межах однієї імперії (до 1917 р. – Російській, з 1917 по 1991 рр. – Радянській). Але ні німецький географ О.Гумбольдт, ні російський ґрунтознавець В.Докучаєв не можуть вважатися засновниками вчення про ландшафт, як це

стверджують деякі відомі російські й українські вчені, оскільки концепцію про ландшафт не розробляли, а були лише активними користувачами і популяризаторами поняття «ландшафт». Появі у науковому вжитку поняття «ландшафт» географія зобов'язана німецькому географу Г.Гоммейеру. Подальший розвиток концепція про ландшафт отримала у роботах німецьких (Ф.Ріхтгофен, А.Геттнер, З.Пассарге та ін.) та українських (А.Краснов, П.Тутковський), а згодом і російських географів, насамперед, Л.Берга. Проте не можна вважати часом зародження ландшафтознавства 1913 рік, а його засновником Л.Берга, який у 1913 р. опублікував статтю «Досвід поділу Сибіру і Туркестану на ландшафтні і морфологічні області», оскільки відомий значний масив публікацій німецьких та українських вчених, що вийшли друком раніше 1913 р., і в яких ландшафт виступає у якості головного об'єкта дослідження. Точкою відліку формування концепції про ландшафт слід вважати 1805 р., коли німецький географ Г.Гоммейер у роботі «Внесок європейських країн у військову географію» вперше використав слово «ландшафт» як науковий термін для позначення однієї із одиниць природничого поділу території і звернув увагу на необхідність розрізняти ландшафти різних територій за природними властивостями, що передбачає необхідність змінювати тактику ведення бою і застосування бойової техніки в залежності від зміни характеру місцевості. Отже, є підстави вважати, що рушійним чинником зародження вчення про ландшафт були потреби військової географії у диференціації території Європи за відмінностями природних умов для організації і ведення бойових дій.

Перспективи подальших досліджень полягають у більш ретельному вивченні праць німецьких вчених (праці українських і російських авторів вивчені значно краще) з метою встановлення істинного об'єму знань про ландшафт, нагромаджених у німецькій географії на початок ХХ століття, що дасть змогу оцінити (на підставі порівняльного аналізу) роль українських і російських науковців у розвитку вчення про ландшафт.

Список використаних джерел:

1. Берг Л.С. Опыт разделения Сибири и Туркестана на ландшафтные и морфологические области // Сборник в честь семидесятилетия профессора Д. Н. Анучина. Москва: 1913. С. 117–151.
2. Веклич М. Ф. Основы палеоландшафтоведения. Киев: Наукова думка, 1990. 192 с.

3. Військова топографія: Навчальний посібник. /А.М. Кривошеев, А.І. Приходько, В.М. Петренко, Р.В.Сергієнко. Суми : Видавництво СумДУ, 2010. 281 с.
4. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2005. Т. 1. 431 с.
5. Гумбольдт А. Космос: опыт физического мироописания. Часть I. Москва: В Типографии Александра Семена, 1862. 406 с.
6. Гумбольдт А. Космос: опыт физического мироописания. Часть II. Москва: В Типографии Александра Семена, 1862. 488 с.
7. Гумбольдт А. Картины природы. Москва: Географгиз, 1959. 270 с.
8. Докучаев В. В. Сочинения. Т. V. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. 664 с.
9. Ивановский А.А. О преподавании географии. Москва : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1915. 161 с.
10. Исаченко А. Г. Общая и региональная физическая география // Развитие физико-географических наук (XVII–XX вв.). Москва: Наука, 1975. С. 308–407.
11. Исаченко А. Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. Москва: Высшая школа, 1991. 366 с.
12. Лесгафт Е. Короткий курс географии России. Санкт-Петербург: 1910. 247 с.
13. Мильков Ф. Н. А. Н. Краснов – географ и путешественник. Москва: Географгиз, 1955. 176 с.
14. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1981. 400 с.
15. Первухин М.А. Ландшафтоведение в СССР // Землеведение. 1938. Т. XL. Вып. 1. С. 66–77.
16. Позаченюк К.А. Теоретичні етапи розвитку ландшафтознавства в Україні // Науковий вісник Чернівецького університету. 2009. Вип. 480–481. Географія. С. 35–40.
17. Преображенский В. С., Макаров В. З. Развитие ландшафтоведения в СССР. Итоги науки и техники. Серия «Теоретические и общие вопросы географии». Том 6. Москва: ВИНТИ, 1988. 200 с.
18. Саушкин Ю. Г. История и методология географической науки (курс лекций). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1976. 424 с.
19. Солнцев Н. А. Основные проблемы советского ландшафтоведения и его практическое значение для народного хозяйства: Доклад по опубликованным работам, представленным на соискание ученой степени доктора географических наук. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1964. 24 с.
20. Сухова Н. Г. Развитие представлений о природном территориальном комплексе в русской географии. Ленинград: Наука, 1981. 212 с.
21. Тутковский П. Зональность ландшафтов и почв в Волынской губернии // Почвоведение. Т. 12. 1910. № 3. С. 235–253.
22. Тютюнник Ю.Г. О происхождении и первоначальном значении слова «ландшафт» // Известия РАН. Сер. геогр. 2004. № 4. С. 116–122.
23. Hommeyer H. G. Beiträge zur Militair-Geographie der europäischen Staaten. Breslau, 1805. 591 p.
24. Passarge S. Die natürlichen Landschaften Afrikas // Petermanns geographische Mitteilungen. 1908. Band 54. Heft VII. S. 97–99.
25. Troll C. Die geographische Landschaft und ihre Erforschung // Studium Generale. 1950. Jahrgang 3. Heft 4/5. P. 163–181.

Надійшла до редколегії 19.09.2020

S.Mikheli, Doctor of Geographical Sciences, Prof.
National Pedagogical Drahomanov University, Kyiv

THE ROLE OF MILITARY GEOGRAPHY IN THE ORIGIN OF THE LANDSCAPE DOCTRINE

The results of the most substantive exploration of the history of the landscape doctrine origin of the Russian and Ukrainian geographers have been investigated. The conclusions of the authors of historical investigations on the chronology and content of historical events related to the emergence of the term “landscape” in science, the establishment of preconditions and driving factors of its origin have been critically analyzed. The fairness or improper conclusions about the role of certain scientists in the origin of the concept of landscape as the main target of geographical research have been indicated. The evidence to confirm the fairness of critical remarks has been provided. It has been noted that the roots of the Ukrainian landscape science are German geography of the nineteenth century, and along with Germany the landscape concept has acquired a powerful development in Russia and Ukraine (as a part of the Russian Empire), where the term “landscape” began to be widely used not only in science, but also in education at the end of the nineteenth - beginning of the twentieth centuries. It has been proved that the starting point should be considered 1805, when the German geographer G.Gommeier first used the word “landscape” in the work “Contribution of European Countries to Military Geography” from German spoken language as a scientific term for the designation of one of the units of natural land distribution for the needs of military geography. It has been shown that the prerequisites and driving factors of introduction of the term “landscape” in science was the “state order” of the European countries to differentiate the territory of Europe in terms of differences in natural conditions for the organization and conduct of hostilities.

Keywords: landscape, landscape concept, landscape doctrine, variety of landscapes, roots of the science, factors of the science origin, military science, military geography.